УДК 159.9:944:316

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5\(5\)-465-475](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-5(5)-465-475)

Харченко Тамара Григоровна кандидат психологічних наук, викладач кафедри логопедії, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, тел.: (0542) 68-59-02, e-mail: kharchenko88@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4239-3434>

Щербакова Ірина Миколаївна доцент, кандидат філософських наук, доцент кафедри психології, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, тел.: (0542) 68-59-02, e-mail: ishcherbakova@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-5900-5189>

Макотренко Альона Олександрівна здобувач II курсу другого (магістерського) рівня, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, тел.: (0542) 68-59-02, e-mail: zas_ka@icloud.com

ПСИХОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ «ВЧИТЕЛЬ – ВЧИТЕЛЬ»

Анотація. У статті визначено психологічні особливості професійних конфліктів в системі «вчитель-вчитель». Проаналізовані причини та ознаки конфліктів між вчителями. В результаті глибокого теоретичного аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури було з'ясовано, що конфлікт є суттєвою протилежно спрямованих цілей, професійних інтересів, професійних позицій та думок суб'єктів праці. Причинами професійних конфліктів можуть бути найрізноманітніші проблеми навчально-виховного процесу, матеріальні ресурси, життєві питання. У процесі теоретичного дослідження з'ясовано специфіку педагогічних конфліктів в системі «вчитель – вчитель», визначено, що конфлікт «вчитель – вчитель» це протидія вчителів, які займають позицію протистояння з приводу різних установок педагогічної діяльності у школі. Встановлено, що в ситуації конфлікту вчителі схильні до прояву п'яти основних стилів поведінки: пристосування; компромісу; співпраці; ігнорування; суперництва, конкуренції.

Для з'ясування психологічних особливостей конфліктів вчителів проведено емпіричне дослідження. За допомогою чотирьох методик (тест «Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки» (методика К. Томаса; адаптований варіант Н. Грішиної); тест «Оцінка конфліктності особистості» (Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І.); методика «Причини стресу у вашій роботі» (Ю. Щербатих), тест «Оцінка комунікативного контролю в спілкуванні» (адаптований варіант тесту М. Снайдера), на емпіричному рівні визначено, що вчителі із більшим стажем роботи мають більш високий рівень

конфліктологічної компетентності й культури. Натомість, вчителі із незначним стажем роботи, схильні до проявів інтолерантності, яка позначається у стратегіях уникнення конфліктів. Визначено, що вчителі як суб'єкти праці проявляють такі види протидії у конфлікті: зближення або уникнення; зближення й зближення; уникнення й уникнення. З'ясовано, що стаж роботи впливає на рівень конфліктологічної культури вчителя. Емпіричне дослідження дозволило визначити переважання серед вчителів таких стратегій, як компроміс й співпраця.

Ключові слова: конфлікт, професійний конфлікт, вчитель, професійний стрес.

Kharchenko Tamara Grigorovna Candidate of psychological sciences, lecturer of the department of logopedy Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University, Romenska St., 87, Sumy, 40002, tel.: (0542) 68-59-02, e-mail: kharchenko88@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-4239-3434>

Shcherbakova Iryna Nikolaevna Candidate of philosophical sciences, associate professor at the department of psychology Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University, Romenska St., 87, Sumy, 40002, tel.: (0542) 68-59-02, e-mail: ishcherbakova@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-5900-5189>

Makotrenko Alona Oleksandrivna Student of the second (master's) level of the Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University, Romenska St., 87, Sumy, 40002, tel.: (0542) 68-59-02, e-mail: zas_ka@icloud.com

PSYCHOLOGY OF CONFLICT «TEACHER – TEACHER»

Abstract. The article defines psychological features of professional conflicts in the «teacher-teacher» system. We analyzed the causes and signs of conflicts between teachers and defined conflict groups in the teaching staff. As a result of a deep theoretical analysis of domestic and foreign literature, it was discovered that the conflict is a clash of oppositely directed goals, professional interests, professional positions and opinions of labour subjects. The causes of professional conflicts can be a variety of problems of the teaching and educational process, material resources, life issues. In the process of theoretical research, the specifics of pedagogical conflicts in the «teacher-teacher» system has been clarified, it was determined that the «teacher-teacher» conflict was the opposition of teachers who took a position of confrontation over various attitudes of pedagogical activity in the school. It has been established that in a situation of conflict teachers are prone to manifest five main styles of behaviour: adaptation, compromise, cooperation, ignoring, rivalry, competition.

To clarify the psychological features of teacher conflicts, the authors of the article conducted an empirical study using four methods «Diagnosis of a person's

tendency to conflict behaviour» (K. Thomass technique; adapted version of N. Hrishyna); test «Assessment of personality conflict» (Lozhkin H. V., Poviakel N. I.), methodology «Causes of stress in your work» (Yu. Shcherbatykh), test «Assessment of communication control in socializing» test (an adapted version of M. Snaiders test). At an empirical level, it was determined that teachers with more experience have a higher level of conflicting scientific competence. At the empirical level, it was determined that teachers with more experience have a higher level of conflictological competence and culture. At the same time, teachers with little experience are prone to manifestations of intolerance, which affects conflict avoidance strategies. It is determined that teachers, as subjects of labour, exhibit such types of opposition in conflict as rapprochement or avoidance, rapprochement and rapprochement, avoidance and avoidance. It was found out that the length of work affects the level of conflictological culture of the teacher. Empirical research has determined the prevalence among teachers of strategies such as compromise and cooperation.

Keywords: conflict, professional conflict, teacher, professional stress.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження конфлікту «вчитель – вчитель» обумовлена тим, що професійна діяльність вчителів характеризується наявністю різних конфліктогенів й стресорів, які негативно впливають на процес й результат праці всіх суб'єктів освітнього середовища. Працівники загальноосвітніх закладів відчують вплив значної кількості професійних стресорів й конфліктогенів. В умовах, коли суб'єкти праці знаходяться під постійним впливом стресорів й конфліктогенів, завжди спостерігається різке зниження стресостійкості й підвищення рівня конфліктності працівників. Останнє викликає особливе занепокоєння, адже освітнє середовище має бути безпечним й комфортним простором для всіх суб'єктів освітньої взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним обґрунтуванням професійних конфліктогенів займалися Дж. Мутон, К. Томас, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. Дойч, Р. Дарендорф та ін. Педагогічні конфлікти досліджували А. Т. Ішмуратов, М. М. Рибаківа, Н. В. Самоукіна, В. П. Шейнов. Специфіку внутрішньо-особистісних й міжособистісних професійних конфліктів з'ясовували А. Адлер, К. Левін, Л. Фестінгер, К. Юнг, І. Мак-Дугал, Дж. Мутон, Д. Джонсон, Р. Джонсон, Р. Херріот та ін. представники зарубіжної психології.

Мета статті – розкрити змістовний аспект конфлікту «вчитель – вчитель», визначити його психологічну специфіку.

Методи дослідження – для досягнення мети застосовано теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) та емпіричні (тестування, опитування) методи дослідження. Теоретичний аналіз сучасних досліджень засвідчив, що педагогічні конфлікти досліджені достатньо ґрунтовно, як представниками вітчизняної, так й зарубіжної психології. Проте, цього не

можна сказати щодо конфлікту «вчитель – вчитель».

Виклад основного матеріалу. Слово «конфлікт» походить від латин. «conflictus», тобто зіткнення, а тому позначає процес протистояння думок, зіткнення поглядів, відкрити протидію [10]. Науковці рекомендують визначати зміст конфлікту, як відкрити або приховану боротьбу людей за власні цілі, а отже пояснювати значення слова «конфлікт», як боротьбу конфліктуючих сторін, яка характеризується протистоянням й конфронтацією [1; 11]. Так, Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І., на основі ґрунтовного аналізу енциклопедичної літератури визначили зміст поняття «конфлікт» як суперечку, зіткнення протилежних сторін [3].

Конфлікт «вчитель – вчитель» належить до професійних конфліктів, має різні причини, які психологи поділяють на дві групи: об'єктивні й суб'єктивні. Виділяють наступні об'єктивні причини конфліктів: фінансове невдоволення; порушення прав та обов'язків; зловживання посадою, тощо. До суб'єктивних причин відносять: низький рівень професійної компетентності; недостатню психологічну стійкість до стресів; індивідуально психологічні властивості [5].

Вважаємо за необхідне зауважити, що професійні конфлікти вчителів мають специфічні конфліктогени, які сукупно визначають специфіку конфліктів. Дуткевич Т. В. розглядає конфліктогени, як слова або дії (бездіяльність), що можуть спровокувати (провають) конфлікт. Конфліктогени зазвичай поділяються на три групи: прагнення до зверхності; прояви агресивності; прояви егоїзму [2].

Слід зазначити, що науковці виділяють три групи конфліктів у педагогічному колективі: фахові (свідчать про низький рівень компетентності вчителів); сподівань / очікувань (свідчать про порушення професійної етики в колективі); особистісної несумісності (свідчать про психологічну несумісність учасників педагогічного процесу) [13].

Як правило, конфлікти проходять три стадії розвитку, а саме: прецедент (передконфліктна ситуація); інцидент (конфліктне зіткнення); вирішення конфлікту [11]. Ознаками конфлікту є конфліктна ситуація, а також три фази протікання конфлікту у педагогічній ситуації: гострий початок (порушення норм і цінностей); відповідна реакція суперника (форми та змісту); зміна норм і цінностей (покращення, погіршення) [5].

Динаміка професійного конфлікту в системі «вчитель – вчитель» залежить від поведінки учасників, а тому науковці звертають увагу на такі способи регулювання конфліктів, як: змагання (конкуренція); пристосування (жертва собою); компроміс; уникнення (відсутність бажання кооперації); співпраця (задовольняє всі сторони конфлікту) [8].

Так, Сивогракова З. А., Алексеєнко Н. В. звертають увагу на стратегічну різницю спрямованості учасників конфлікту: при співробітництві (спрямованість є обоюдною); при конфронтації (спрямованість на опонента);

при компромісі (спрямованість на власні потреби); при пристосуванні (спрямованість на опонента та власні інтереси); при уникненні (мінімальна спрямованість на власні інтереси та потреби іншої людини) [11].

Якщо учасники конфлікту обирають стратегію уникнення, то жодна конфліктуюча сторона не досягає бажаного успіху, тому що тільки стратегія співпраці дозволяє виграти у конфлікті [8]. Щербакова І. М., Терещеня І. О. стверджують, що суперництво доцільне тільки в екстремальних і принципових ситуаціях, коли суб'єктам праці не вистачає часу або ресурсів [12].

Враховуючи наведене вище, зауважимо, що для ефективного управління конфліктом «вчитель – вчитель», суб'єкти праці (вчителі) мають бути готові, вони мають бути професійно й психологічно компетентними, мати високий рівень конфліктологічної компетентності, тобто бути здатними до розв'язання конфліктів й управління ними. Вважаємо це особливо важливим, насамперед із урахуванням того, що у закладах освіти, зокрема школах, розповсюдженим явищем є мобінг, тобто навмисне, свідоме емоційне насилля над людиною на робочому місці задля її звільнення. Саме тому, особливу роль у професійній діяльності вчителя відіграє комунікативна толерантність / інтолерантність.

В контексті наведеного вище, ми звернули увагу на дослідження Молчанової А. О., яка визначила, що структура комунікативної інтолерантності є різною у суб'єктів праці із різним стажем роботи.

Дослідниця з'ясувала, що:

1) у період роботи від 1 до 3 років – високий рівень комунікативно-педагогічної інтолерантності обумовлюється бажанням вчителів «підігнати усіх під себе»;

2) стаж роботи від 13 до 20 років є періодом відкритої демонстрації комунікативної інтолерантності, обумовлюється небажанням й невмінням залагоджувати конфліктні ситуації;

3) структура комунікативної інтолерантності в період роботи від 21 до 40 років відрізняється невмінням приховувати власні почуття, що виникають при зіткненні з некомунікабельними якостями молодих партнерів по роботі [4, с. 88].

Отже, на кожному етапі діяльності комунікативно-педагогічна толерантність представлена різними компонентами і має свою структуру. Посилаючись на Грейліх О. О., можна сказати, що педагоги із досвідом роботи керують своїми емоційними станами краще, ніж молоді вчителі [6].

Психологи звертають увагу на роль темпераментних особливостей вчителів. Так, вчителі-сангвініки швидко адаптуються до конфліктної ситуації, вчителі-холерики більш збудливі, вчителі-флегматики спокійні й врівноважені, а вчителі меланхоліки не можуть зосереджуватися на чому-небудь одному [9].

Слід враховувати, що до професійної комунікативної культури вчителя входять: толерантність; товариськість, гнучкість (особливо важлива у

конфліктних ситуаціях); референтність (визначає силу впливу у конфлікті); інтернальність; доброзичливість; ініціативність; самопізнання; емпатійність [4].

Вчитель як суб'єкт праці має навчитись не просто реагувати на ситуацію, але й визначати її, бачити своє місце у цій ситуації [6]. Для цього, на думку Браницької Т. Р., має бути організовано попередження конфліктів, має відбуватись їх завчасне розпізнавання, усунення або ослаблення конфліктологічних чинників задля мінімізації деструктивного розвитку в майбутньому [7].

Для з'ясування психологічної специфіки конфлікту «вчитель – вчитель» проведено емпіричне дослідження. На добровільній основі (анонімно) участь у дослідженні прийняли 46 вчителів (ЗГ – загальна група). Основними соціально-демографічними та організаційно-професійними характеристиками респондентів визначено: вік; загальний стаж роботи.

Емпіричне дослідження проведено за допомогою: тесту «Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки» (методика К. Томаса; адаптований варіант Н. Грішиної); тесту «Оцінка конфліктності особистості» (Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І.); методики «Причини стресу у вашій роботі» (Ю. Щербатих); тесту «Оцінка комунікативного контролю в спілкуванні» (адаптований варіант тесту М. Снайдера).

Респондентів було поділено на три вікові категорії (ВК): 1 ВК – до 35 років – 11%; 2 ВК – від 35 до 45 років – 15%; 3 ВК – від 46 і більше – 74%. Аналогічним чином, за організаційно-професійним чинником (СтР – стажем роботи) респондентів було поділено на 3 групи: 1 СтР – до 10 років – 11%; 2 СтР – від 10 до 20 років – 13%; 3 СтР – понад 20 років й більше – 76%.

За допомогою тесту «Діагностика схильності особистості до конфліктної поведінки», з'ясовано схильність вчителів до конфліктної поведінки. Встановлено, що у конфліктній ситуації вчителі ЗГ (загальної групи) схильні до: суперництва (6%), співпраці (22%), компромісу (53%), уникнення (13%), пристосування (6%) (Рис. 1).

Рис.1. *Стилі поведінки вчителів у конфліктній ситуації (%) (діаграма 1).*

Визначено, що респонденти 1 СтР намагаються уникати конфліктних ситуацій. Респонденти 2 СтР надають перевагу компромісу; респонденти 3 СтР схильні до пошуку компромісу.

Отже, ми з'ясували, що серед більшості опитаних вчителів домінує такий стиль поведінки у конфліктній ситуація, як компроміс – 53% респондентів загальної вибірки. Для з'ясування рівнів особистісної конфліктності респондентів було проведено тестування (тест «Оцінка конфліктності особистості» (Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І.).

З'ясовано, що вчителі 1 ВК мають конфліктність середнього та вище середнього рівнів. На нашу думку, це пояснюється процесом професійної адаптації суб'єктів праці цієї вікової категорії.

Вчителі 2 ВК у переважній більшості (44%) мають вище середнього рівень конфліктності. Вчителі 3 ВК мають низький (18%), нижче середнього (18%) та трохи нижче середнього (18%) рівні особистісної конфліктності. Середній рівень конфліктності присутній у 24% респондентів цієї вікової категорії (Рис. 2).

Рис. 2. Рівень особистої конфліктності вчителів (у %).

Діагностичне опитування за методикою «Причини стресу у вашій роботі» (Ю. Щербатих) дозволило визначити кількість факторів (стресорів), які обумовлюють конфлікти. Так, вчителі 1 ВК (60%) визнають вплив великої кількості стресорів. Це пояснюється відсутністю достатнього адаптаційного ресурсу внаслідок незначного стажу роботи. Встановлено загальну тенденцію визнання вчителями помірної кількості професійних стресів, пов'язаних із спілкуванням з колегами (Рис. 3).

Рис. 3. Показники кількості стресорів на роботі (%).

Для визначення рівня комунікативного контролю респондентів було проведено діагностику за методикою «Оцінка комунікативного контролю в спілкуванні» (адаптований варіант тесту М. Снайдера). З'ясовано наявність низького рівня комунікативного контролю вчителів 1 ВК (80%), а також

вчителів групи (1 СтР), що безпосередньо пов'язано із віком (емоційним досвідом реагування на конфлікти) та стажем роботи (досвідом професійним, досвідом комунікації з іншими вчителями) (Рис. 4).

Рис. 4. Рівень комунікативного контролю (%).

Отже, отримані дані свідчать на користь того, що вчителі із більшим стажем роботи мають більш високий рівень комунікативного контролю. На нашу думку, це тісно пов'язане із наявними у респондентів комунікативними вміннями, зокрема здатністю визначати сильні й слабкі сторони усіх учасників конфлікту, умінням підтримувати дружні стосунки із колегами, здійсненням контролю за власним емоційним станом.

Висновки. Таким чином, враховуючи важливість професійної діяльності вчителів, вивчення конфліктів, конфліктогенів й стресорів у професійній діяльності вчителів є вкрай актуальним предметом теоретичних й емпіричних досліджень. На теоретичному рівні нами було визначено, що вчителі із більшим стажем роботи мають більш високий рівень конфліктологічної компетентності й культури, а вчителі із незначним стажем роботи схильні до проявів інтолерантності, яка позначається у стратегіях уникнення конфліктів. На емпіричному рівні ми знайшли підтвердження цим теоретичним припущенням.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у здійсненні емпіричного дослідження впливу індивідуально-типологічних характеристик вчителів на характер взаємодії в конфлікті «вчитель – вчитель».

Література:

1. Белинская А. Б. (2019). Педагогическая конфликтология: учеб. пособие для бакалавриата и магистратуры. М. Издательство Юрайт, 206 с.
2. Дуткевич Т. В. (2005). Конфліктологія з основами психології управління: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 456 с.
3. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. (2006). Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика. Навчальний посібник. К.: ВД Професіонал, 416 с.

4. Молчанова А. О. (2013). Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: Посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 188 с.
5. Мосьпан М. О. (2015). Формування здатності особистості до саморегуляції у конфліктних ситуаціях педагогічної діяльності: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Київ. Інститут психології імені Г.С. Костюка. 223 с.
6. Психологічна безпека особистості: міжнародна колективна монографія. (2020). За заг. ред. І. В. Волженцевої. Переяслав. 550 с.
7. Особистісно-професійний розвиток майбутнього вчителя: монографія. (2014). Акімова О. В., Галузяк В.М. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 416 с.
8. Психологічні чинники конфліктної поведінки особистості: методичні рекомендації для самостійної роботи. (2012). Мирошник О. Г., Нещетна К. А. Полтава, 55 с.
9. Психологія діяльності та навчальний менеджмент. (2003). Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. В. А. Козаков, М. В. Артюшина, О. М. Котикова. К.: КНЕУ, 829 с.
10. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник. (2012). Уклад.: М. В. Лемак, В.Ю. Петрище. Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 616 с.
11. Сивогракова З.А., Алексеєнко Н. В. (2020). Психологія конфліктів. Соціально-психологічний вимір управління конфліктами: Конспект лекції. Харків: УкрДУЗТ, 52 с.
12. Щербак І. М., Терещеня І. О. (2014). Психологічний аналіз психотехнологій вирішення професійних конфліктів. Materialy X mezinarodni vedecko-prakticka konference «Veda a vznik 2013/2014». Dil 27. Psychologie a sociologie.: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o. S. 28-29.
 URL:http://www.rusnauka.com/1_NIO_2014/Psihologia/10_155157.doc.htm
13. Shcherbakova I., Makotrenko A. (2021). Psychological factors of conflicts in the «teacher – teacher» system. Science and education: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 10th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan. Pp. 90-95. URL: <https://sci-conf.com.ua/x-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-science-and-education-problems-prospects-and-innovations-23-25-iyunya-2021-goda-kioto-yaponiya-arhiv/>

References:

1. Belynskaya, A. B. (2019). Pedagogicheskaya konfliktologiya: ucheb. posobie dlya bakalavryata y magistratury [Pedagogical conflictology: textbook. manual for undergraduate and graduate students]. M. Yzdatelstvo Yurajt, 206 s. [in Russian].
2. Dutkevych, T. V. (2005). Konfliktologiya z osnovamy psixologiyi upravlinnya: Navchalnyj posibnyk [Conflictology with the basics of management psychology: a textbook]. Kyiv: Centr navchalnoyi literatury, 456 s. [in Ukrainian].
3. Lozhkin, G. V., Povyakel, N. I. (2006). Psixologiya konfliktu: teoriya i suchasna praktyka [Psychology of conflict: theory and modern practice]. Navchalnyj posibnyk. K.: VD Profesional, 416 s. [in Ukrainian].
4. Molchanova, A. O. (2013). Tolerantnist yak cinnisna osnova profesijnoyi diyalnosti pedagoga: Posibnyk [Tolerance as a value basis of professional activity of a teacher]. Kyiv: Instytut pedagogichnoyi osvity i osvity doroslyx NAPN Ukrayiny, 188 s. [in Ukrainian].
5. Mospan, M. O. (2015). Formuvannya zdatnosti osobystosti do samoregulyaciyi u konfliktnykh sytuaciyakh pedagogichnoyi diyalnosti: dys. ... doktora psyhol. nauk: 19.00.07. [Formation of the ability of the individual to self-regulation in conflict situations of pedagogical activity: dis. ... Doctor of Psychology. Science: 19.00.07]. Kyiv. Instytut psixologiyi imeni G. S. Kostyuka. 223 s. [in Ukrainian].

6. Psychologichna bezpeka osobystosti: mizhnarodna kolektyvna monografiya. (2020). [Psychological security of the individual: an international collective monograph]. Za zag. red. I. V. Volzhencevoyi. Pereyaslav. 550 s. [in Ukrainian].

7. Osobystisno-profesinyj rozvytok majutnogo vchytelya: monografiya. (2014). [Personal and professional development of the future teacher: monograph]. Akimova O. V., Galuzyak V. M. Vinnytsya: TOV Nilan LTD, 416 s. [in Ukrainian].

8. Psychologichni chynnyky konfliktnoyi povedinky osobystosti: metodychni rekomendaciyi dlya samostijnoyi roboty. (2012). [Psychological factors of conflict behavior of the individual: guidelines for independent work]. Myroshnyk O. G., Neshhetna K. A. Poltava, 55 s. [in Ukrainian].

9. Psychologiya diyalnosti ta navchalnyj menedzhment. (2003). [Psychology of activity and educational management. (2003). Teaching method way. for self. studied discipline]. Navch.-metod. posib. dlya samost. vyvch. dyscypliny. V. A. Kozakov, M. V. Artyushyna, O. M. Kotykova. K.: KNEU, 829 s. [in Ukrainian].

10. Psychologu dlya roboty. Diagnostychni metodyky: zbirnyk. (2012). [Psychologist for work. Diagnostic methods: a collection]. Uklad.: M. V. Lemak, V. Yu. Petryshhe. Uzhgorod: Vydavnyctvo O. Garkushi, 2012. 616 s. [in Ukrainian].

11. Syvograkova, Z. A., Alyeksyeyenko N. V. (2020). Psychologiya konfliktiv. Socialno-psychologichnyj vymir upravlinnya konfliktamy: Konspekt lekciyi. [Psychology of conflicts. Socio-psychological dimension of conflict management: Lecture notes]. Xarkiv: UkrDUZT, 2020. 52 s. [in Ukrainian].

12. Shcherbakova, I. M., Tereshhenya, I. O. (2014). Psychologichnyj analiz psixotexnologij vyrishennya profesijnyx konfliktiv [Psychological analysis of psychotechnologies for resolving professional conflicts]. Materialy X mezinarodni vedecko-prakticka konference «Veda a vznik 2013/2014». Dil 27. Psychologie a sociologie: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o. S. 28-29. [in Ukrainian]. URL:http://www.rusnauka.com/1_NIO_2014/Psihologia/10_155157.doc.htm

13. Shcherbakova, I., Makotrenko, A. (2021). Psychological factors of conflicts in the «teacher – teacher» system. Science and education: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 10th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan. 2021. Pp. 90-95. URL: <https://sci-conf.com.ua/x-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-science-and-education-problems-prospects-and-innovations-23-25-iyunya-2021-goda-kioto-yaponiya-arhiv/>